UO‘K 821.512.133.09

ULUG‘BEK HAMDAM ROMANLARIDA MIFOLOGIYANING O‘RNI

Bazarov Sobirjon Bektashovich,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
sbazarov670@gmail.com
ORCID: 0009-0009-3820-2365

Annotatsiya. *Maqolada mustaqillik davri o‘zbek adabiyotining vakili Ulug‘bek Hamdam romanlarida mifologiyaning o‘rni, xususan, olam va odamning yaratilishi haqidagi talqinlarning badiiy funksiyasi tadqiq etiladi. Qur’oniy, tasavvufiy, mumtoz adabiy va turkiy mifologik an’analardagi yaratilish rivoyatlari nazariy asos sifatida ko‘rib chiqiladi. «Isyon va itoat», «Sabo va Samandar», «Yo‘l va yo‘lovchi» romanlari misolida yaratilish mifologemasining asar konsepsiyasi, konflikti va obrazlar tizimini shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Yaratilish haqidagi talqinlar ontologik, konflikt hosil qiluvchi, xarakterologik, kontrast, teleologik va vahiy-tushga oid funksiyalarni bajarishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *mif, mifologema, yaratilish mifi, kosmogoniya, antropogoniya, isyon va itoat, Odam Ato, Iblis, tush, yo‘l motivi, badiiy funksiya, roman poetikasi.*

РОЛЬ МИФОЛОГИИ В РОМАНАХ УЛУГБЕКА ХАМДАМА

Аннотация. *В статье исследуется роль мифологии в романах Улугбека Хамдама, представителя узбекской литературы периода независимости, в частности художественная функция интерпретаций сотворения мира и человека. В качестве теоретической основы рассматриваются предания о сотворении в коранической, суфийской, классической литературной и тюркской мифологической традициях. На материале романов «Бунт и покорность», «Сабо и Самандар», «Путь и путник» раскрывается роль мифологемы сотворения в формировании концепции, конфликта и системы образов произведения. Обосновывается, что интерпретации сотворения выполняют онтологическую, конфликтообразующую, характерологическую, контрастную, телеологическую и сновидчески-откровенческую функции.*

Ключевые слова: *миф, мифологема, миф о сотворении, космогония, антропогония, бунт и покорность, Адам, Иблис, сон, мотив пути, художественная функция, поэтика романа.*

THE ROLE OF MYTHOLOGY IN ULUGBEK HAMDAM'S NOVELS

Abstract. *The article examines the role of mythology in the novels of Ulugbek Hamdam, a writer of the Uzbek literature of the independence period, focusing on the artistic function of interpretations of the creation of the world and of man. Creation narratives in the Quranic, Sufi, classical literary and Turkic mythological traditions are considered as the theoretical basis. Drawing on the novels “Rebellion and Obedience”, “Sabo and Samandar” and “The Road and the Traveller”, the article reveals the role of the creation mythologeme in shaping the concept, conflict and system of images of the work. It argues that interpretations of creation perform ontological, conflict-forming, characterological, contrastive, teleological and dream-revelatory functions.*

Keywords: *myth, mythologeme, creation myth, cosmogony, anthropogony, rebellion and obedience, Adam, Iblis, dream, road motif, artistic function, poetics of the novel.*

Kirish. Olam va odamning yaratilishi haqidagi qarashlar insoniyat tafakkurining eng qadimiy va barqaror qatlamidir. Kosmogonik va antropogonik miflar barcha xalqlar madaniyatida uchraydi va dunyoning tuzilishi, insonning unda tutgan o‘rni, ezgulik va yovuzlikning kelib chiqishi haqidagi savollarga javob beradi. Islom madaniyati mintaqasida bu qarashlar Qur’oni karim va uning tafsirlari, qissai anbiyolar va tasavvufiy asarlar orqali shakllangan [1].

Mustaqillik davri o‘zbek romanida ushbu qadimiy mavzularga qaytish kuzatiladi. I. Yoqubov bu davrda Ulug‘bek Hamdamning “Isyon va itoat”, “Sabo va Samandar”, “Yo‘l” romanlari turkiy va jahon adabiyotida sayqal topgan qadimiy mavzularga murojaat etgan asarlar qatorida ekanini ta’kidlaydi [3]. Tadqiqotchilar

“Isyon va itoat” romanida insonning yaratilishi, yaratilgan zotning dunyoga yuborilishi, o‘zini va Yaratganni anglash izlanishlari aks etganini qayd etadi [8].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, adib romanlari asosan psixologizm, konflikt, muhabbat talqini nuqtai nazaridan o‘rganilgan [9; 10]. Ularda olam va odamning yaratilishi haqidagi talqinlarning badiiy funksiyasi esa maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Tadqiqotning maqsadi – Ulug‘bek Hamdam romanlarida mifologiyaning o‘rnini aniqlash va olam hamda odamning yaratilishi haqidagi talqinlarning badiiy funksiyasini asoslashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi:

1) olam va odamning yaratilishi haqidagi mifologik an’analarni umumlashtirish;

2) adib romanlarida yaratilish mifologemasining namoyon bo‘lish shakllarini aniqlash;

3) yaratilish talqinlarining asar konsepsiyasi, konflikti va obrazlar tizimidagi vazifalarini tasniflash;

4) bu talqinlar orqali ifodalangan muallif konsepsiyasini asoslash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yaratilish miflari nazariy jihatdan chuqur o‘rganilgan. M. Eliade kosmogonik mifni barcha miflarning namunasi deb baholab, har qanday yangilanish va boshlanishning dunyo yaratilishini takrorlashini ko‘rsatgan. Ye.M. Meletinskiy mifning asosiy vazifasi xaosni kosmosga, tartibsizlikni tartibga aylantirish ekanini ta’kidlagan va XX asr romanidagi mifologizmni tahlil qilgan. “Мифы народов мира” ensiklopediyasida turli xalqlar, jumladan, turkiy xalqlarning kosmogonik va antropogonik miflari tizimli yoritilgan. V.N. Toporov olam modeli va uning mifopoetik timsollarini tadqiq etgan.

O‘zbek adabiyotida Odam Ato va Iblis haqidagi qissalar Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida batafsil bayon etilgan [2]. Alisher Navoiy asarlarida esa insonning yaratilishi va uning Yaratganga qaytishi tasavvufiy ruhda talqin etilgan. Xususan, “Lison ut-tayr” dostonidagi qushlarning Semurg‘ sari safari ruhning o‘z asliga qaytishi timsolidir.

Ulug‘bek Hamdam romanlari adabiyotshunoslikda turli jihatlardan o‘rganilgan. I. Yoqubov mustaqillik davri roman poetikasini tadqiq etib, adib ijodini qadimiy mavzularga qaytish tamoyili doirasida baholagan [3; 4]. Q. Husanboyeva “Sabo va Samandar”ni buyuk muhabbat qo‘shig‘i sifatida, N. Qilichev esa lirik-psixologik roman sifatida tahlil qilgan [6; 7]. Q. Yo‘ldosh zamonaviy o‘zbek nasridagi esselashgan tafakkurni o‘rgangan [5]. Biroq mavjud tadqiqotlarda yaratilish mifologemasining adib romanlaridagi badiiy funksiyasi alohida o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda mifopoetik, qiyosiy-tipologik, intertekstual va germenevtik metodlardan foydalanildi. Mifopoetik tahlil romanlardagi yaratilish mifologemasini aniqlashga, intertekstual tahlil uni Qur’oniy, tasavvufiy va mumtoz adabiy manbalar bilan bog‘lashga xizmat qildi. Qiyosiy-tipologik metod adib romanlarini bir-biri bilan solishtirish imkonini berdi. Tadqiqot materiali sifatida “Isyon va itoat”, “Sabo va Samandar” va “Yo‘l va yo‘lovchi” romanlari tanlandi [11; 12].

Tahlil va natijalar.

1. Olam va odamning yaratilishi haqidagi mifologik an’analar

Ulug‘bek Hamdam romanlaridagi yaratilish talqinlari bir necha an’anaga tayanadi. Ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Qur’oniy an’ana. Qur’oni karimda Allohning yerda xalifa yaratishi, Odamni loydan yaratib, unga O‘z ruhidan puflashi, farishtalarning unga sajda qilishi va Iblisning bundan bosh tortishi bayon etiladi [1]. Shu tariqa yaratilish lahzasining o‘zida ikki asosiy munosabat – itoat va isyon yuzaga keladi. Bundan tashqari, Ahzob surasida osmonlar, yer va tog‘lar ko‘tarishdan bosh tortgan omonatni inson o‘z zimmasiga olgani aytiladi [1]. Bu insonning yaratilishini mas’uliyat bilan bog‘laydi.

Tasavvufiy an’ana. Tasavvufda olamning yaratilishi ishq va Yaratganning o‘zini namoyon etish istagi bilan izohlanadi. Inson ruhi o‘z aslidan ayrilgan va unga qaytishga intiluvchi mohiyat sifatida talqin etiladi. Navoiyning «Lison ut-tayr» dostoni bu qarashning badiiy ifodasidir.

Mumtoz adabiy an’ana. “Qissasi Rabg‘uziy”da Odam Atoning yaratilishi, Iblisning hasadi, jannatdan chiqarilish va tavba voqealari rivoyat shaklida hikoya qilinadi [2]. Mumtoz she’riyatda esa samandar – olovda yashaydigan afsonaviy mavjudot, sabo – oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi xabarchi shamol timsoli sifatida keng qo‘llangan.

Turkiy mifologik an’ana. Turkiy xalqlar mifologiyasida dunyo yaratilishi ko‘pincha ezgu va yovuz ibtidolar kurashi sifatida tasvirlanadi. Bu dualistik model islom an’anasidagi itoat va isyon ziddiyati bilan uyg‘unlashadi.

Ushbu an’analarning umumiy jihati shundaki, ularda yaratilish inson mohiyatini, uning tanlov erkinligi va mas’uliyatini belgilovchi boshlang‘ich nuqta sifatida talqin etiladi. Adib romanlarida aynan shu jihat badiiy konsepsiyaga aylanadi.

2. “Isyon va itoat” romanida odamning yaratilishi talqini

Tadqiqotchilarning qayd etishicha, “Isyon va itoat” romani «Muvozanat»ning mantiqiy davomi bo‘lib, unda insonning yaratilishi, yaratilgan zotning dunyoga yuborilishi va uning o‘zini hamda Yaratganni anglash izlanishlari aks etadi [8]. Romanda, shuningdek, qahramonlar o‘rtasidagi psixologik, ijtimoiy va xarakterlararo konfliktlar syujet rivojini belgilaydi [9].

Bizningcha, roman sarlavhasining o‘zi yaratilish mifologemasiga bevosita ishora qiladi. Qur’oniy an’anada “isyon” va “itoat” tushunchalari yaratilish lahzasida yuzaga kelgan ikki birlamchi munosabatni anglatadi: farishtalar itoat etadi, Iblis esa isyon qiladi [1]. Odam Ato ham avval xato qilib, keyin tavba orqali itoatga qaytadi [1; 2]. Demak, sarlavha qahramon taqdirini insoniyatning birlamchi tanlovi – isyon va itoat o‘rtasidagi tanlov bilan bog‘laydi.

Shu asosda romanda yaratilish talqinining quyidagi badiiy funksiyalari ko‘zga tashlanadi:

1) **ontologik funksiya** – qahramon taqdiri «yaratilish – dunyoga yuborilish – aslni anglash» mifologik sxemasi doirasiga joylashtiriladi. Shu tariqa individual hayot insoniyat taqdirining bir ko‘rinishi sifatida anglanadi [8];

2) **konflikt hosil qiluvchi funksiya** – isyon va itoat ziddiyati qahramonning ichki va tashqi konfliktlari uchun arxetipik model bo‘lib xizmat qiladi [9];

3) **xarakterologik funksiya** – qahramonlar isyon yoki itoat yo‘lini tanlashiga qarab tavsiflanadi, ularning ruhiy izlanishlari yaratilish mifologemasiga qiyoslanadi [10].

[Bu yerga romandan yaratilish yoki isyon va itoat mavzusiga oid 1–2 ta iqtibos va bet raqamini qo‘shing.]

3. “Sabo va Samandar” romanida yaratilishning mifologik ramzlari

“Sabo va Samandar” romani tadqiqotchilar tomonidan muhabbat romani sifatida baholangan [6; 7]. Asarda bir necha muhabbat tarixi “Layli va Majnun” dostoni bilan parallel ravishda rivojlanadi. Nodir va Nilufar muhabbati uchun o‘zlarini qurbon qiladi. Aziza Samandarni javobsiz sevadi va uning do‘sti Hamidga turmushga chiqadi. Sabo esa oila nomusini o‘z baxtidan ustun qo‘yib, umr bo‘yi xastalik va yurak dardi bilan kurashadi.

Bizningcha, roman qahramonlari ismlari mumtoz adabiyotdagi mifologik ramzlarga ishora qiladi. Samandar olovda yonmaydigan afsonaviy mavjudot bo‘lib, ishq otashida kuyib ham yashovchi oshiq timsolidir. Sabo esa oshiq va ma’shuqa o‘rtasida xabar tashuvchi tong shamoli. Shu tariqa ismlar qahramonlarning ishqdagi o‘rnini mifologik darajada belgilaydi.

Romanda odamning yaratilishi mavzusi o‘ziga xos **kontrast** orqali ifodalanadi. Sherdil ismli qahramon muhabbat mavjudligiga ishonmaydi, hamma narsani moddiy qiymat bilan o‘lchaydi va hissiz, odamsimon robotlar yaratishni istaydi. Bizningcha, bu obrazda ilohiy yaratilishga qarama-qarshi bo‘lgan “ruhsiz yaratilish” g‘oyasi aks etadi. Qur’oniy an’anada odamni odam qilgan narsa unga puflangan ilohiy ruhdir [1]. Sherdilning robotlari esa ruhsiz va ishqsiz mavjudotlardir. Shu tariqa roman ishqni insonning yaratilishidagi ilohiy mohiyat, ruhning belgisi sifatida tasdiqlaydi. Bu yerda yaratilish mifologemasi **kontrast funksiyasi**ni bajaradi.

Romanda tush ham muhim mifologik vazifa o‘taydi. Sabo tushida ikki sohil oralig‘idagi daryoda oqib borayotganini ko‘radi: bir sohilda eri, boshqasida Samandar turadi. U bolalari turgan sohil tomon buriladi va Samandar cho‘kayotganini ko‘rib, uning nomini aytib qichqiradi. Mifologik tafakkurda daryo hayot va o‘lim, ikki olam o‘rtasidagi chegara timsolidir. Tush shu tariqa qahramon taqdirini oldindan ko‘rsatuvchi **vahiy-tush funksiyasi**ni bajaradi. Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, adibning deyarli barcha romanlarida asosiy sir tush orqali ochiladi [8].

4. “Yo‘l va yo‘lovchi” romanida aslga qaytish mifologemasi

Adibning “Yo‘l va yo‘lovchi” romani qisqa sarlavhali boblarga tayanadi. Undagi hikoya va suhbatlar “asl haqiqat” sari yo‘l va unga tomon izchil harakat g‘oyasi bilan birlashgan [8]. Bizningcha, bu g‘oya yaratilish mifologemasining davomidir: yaratilgan inson dunyoga yuborilgach, o‘z asliga qaytish yo‘lini izlaydi. Qur’oni karimda insonning Allohdan kelib, Unga qaytishi ta’kidlanadi [1]. Tasavvufiy adabiyotda esa bu qaytish ruhning safari sifatida talqin etiladi.

Shu ma’noda romanda yaratilish talqini **teleologik funksiya**ni bajaradi: u inson hayotining maqsadini, yo‘lning oxirini belgilaydi. Yaratilish (boshlanish) va qaytish (yakun) bir-birini to‘ldirib, adib romanlari uchun umumiy mifologik doira – “yaratilish – dunyoga yuborilish – sinov – aslga qaytish” modelini hosil qiladi.

Adibning o‘zi “Muvozanat”, “Isyon va itoat” va “Sabo va Samandar” romanlarini 1998 yilda yozilgan “Yolg‘izlik” asari g‘oyalarining kengroq o‘quvchiga mo‘ljallangan muqobil tarjimasi va sharhi deb atagan. Bu e’tirof romanlar yagona konsepsiya asosida yozilganini tasdiqlaydi. Ushbu konsepsiyaning mifologik o‘zagi esa yaratilish va aslga qaytish haqidagi talqinlardir.

Tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

Jadval 1. Ulug‘bek Hamdam romanlarida yaratilish talqinlarining badiiy funksiyalari

Roman	Mifologik unsur	Badiiy funksiyasi	Muallif konsepsiyasidagi o‘rni
“Isyon va itoat”	odamning yaratilishi, isyon va itoat ziddiyati	ontologik, konflikt hosil qiluvchi, xarakterologik	insonning tanlov erkinligi va mas’uliyati
“Sabo va Samandar”	samandar va sabo ramzlari, ruhsiz “yaratilish”, daryo-tush	kontrast, vahiy-tush, xarakterologik	ishq – insondagi ilohiy ruh belgisi
“Yo‘l va yo‘lovchi”	asl haqiqat sari yo‘l, aslga qaytish	teleologik	inson hayotining maqsadi – aslni anglash

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, adib romanlarida yaratilish mifologemasi turli shakllarda namoyon bo‘lsa-da, yagona mifologik doiraga birlashadi. U asarlarning badiiy konsepsiyasini, konfliktini va obrazlar tizimini belgilaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Ulug‘bek Hamdam romanlarida olam va odamning yaratilishi haqidagi talqinlar Qur’oniy, tasavvufiy, mumtoz adabiy va turkiy mifologik an’analarga tayanadi. Bu an’analarning umumiy jihati – yaratilishni inson mohiyati, tanlov erkinligi va mas’uliyatini belgilovchi boshlang‘ich nuqta sifatida talqin etishdir.

2. “Isyon va itoat” romanida yaratilish mifologemasi ontologik, konflikt hosil qiluvchi va xarakterologik funksiyalarni bajaradi. Sarlavhadagi isyon va itoat ziddiyati yaratilish lahzasidagi birlamchi tanlovga ishora qiladi.

3. “Sabo va Samandar” romanida yaratilish mavzusi samandar va sabo ramzlari, Sherdilning ruhsiz “yaratilish” g‘oyasi va daryo-tush timsoli orqali ifodalanadi. Ular kontrast, vahiy-tush va xarakterologik funksiyalarni bajarib, ishqni insondagi ilohiy ruh belgisi sifatida tasdiqlaydi.

4. “Yo‘l va yo‘lovchi” romanida yaratilish talqini aslga qaytish mifologemasi orqali teleologik funksiyani bajaradi.

5. Adib romanlari “yaratilish – dunyoga yuborilish – sinov – aslga qaytish” shaklidagi yagona mifologik doiraga birlashadi. Bu doira yozuvchining inson, uning mas’uliyati va hayot maqsadi haqidagi badiiy konsepsiyasini yuzaga chiqaradi.

Kelgusida adibning “Muvozanat”, “Ota” va boshqa romanlaridagi mifologik unsurlarni o‘rganish, ularni mustaqillik davri boshqa ijodkorlari asarlaridagi yaratilish talqinlari bilan qiyoslash dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T.: Cho‘lpon, 1992.

2. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy: 2 kitobdan iborat. – T.: Yozuvchi, 1990–1991.

3. Yoqubov I.A. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi: Filol. fan. d-ri (DSc) diss. avtoref. – T.: O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, 2018.

4. Yoqubov I. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi. – T.: Nurafshon Business, 2021. – 335 b.

5. Yo‘ldosh Q. Zamonaviy o‘zbek nasri yoki esselashgan tafakkur // Til va adabiyot ta’limi. – 2011.

6. Husanboyeva Q. Buyuk muhabbat qo‘shig‘i // Til va adabiyot ta’limi. – 2009. – № 10.

7. Qilichev N. “Sabo va Samandar” romanida ishq talqini // Filologik tadqiqotlar to‘plami. – Nukus, 2010.

8. Abdurashidova M. Ulug‘bek Hamdam romanlari xususida mulohazalar // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Samarqand. – B. 48–50.

9. Karimova M. Ulug‘bek Hamdamning «Isyon va itoat» romanida obrazlar hayotiga konfliktning ta’siri // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2025. – T. 3, № 5. – B. 7–11.

10. Mamatova M. Ulug‘bek Hamdamning «Isyon va itoat» romanida inson psixologiyasining badiiy talqini // Scientific Epicenter. – 2026. – № 1(2). – B. 42–48.

11. Hamdam U. Sabo va Samandar. – T.: Sharq, 2007.

12. Hamdam U. Yo‘l va yo‘lovchi. – T.: [nashriyot, yil].

13. Norkulova Sh.T. Maxtumquli she'riyatida ilohiy tush talqini // Modern Science and Research. – 2024. – Vol. 3, № 4. – B. 1284–1288.

14. Norkulova Sh.T., Qo'ldosheva S.D. Islomgacha bo'lgan turkiy adabiyot // Modern Science and Research. – 2025. – B. 669–671.

15. Norkulova Sh.T., Alisherova A.A. Ahmad Yassaviyning Turkiston madaniy hayotidagi o'rni // New Renaissance. – 2025. – B. 320–322. – DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17171391